

Z NOWSZYCH BADAŃ NAD WCZESNOŚREDNIOWIECZNĄ ARCHITEKTURĄ MUROWANĄ W KRAKOWIE

CZEŚĆ I — WAWEL

Wieloletnie badania archeologiczno-architektoniczne na grodzie krakowskim doprowadziły do ujawnienia dużej, ciągle powiększającej się serii wczesnośredniowiecznych budowli murowanych. Ich stan zachowania jest bardzo zróżnicowany — od obiektów poznanych jedynie w drobnych fragmentach do budynków, których rozplanowanie można określić bez większych trudności. Niemala ilość powstałych w stosunkowo krótkim odcinku czasu budowli wydaje się wskazywać na znaczącą w owym czasie — a dziś wciąż nie docenianą jeszcze — rangę wzgórza wawelskiego. Wobec szybko narastających odkryć rysuje się potrzeba uporządkowania (choćby tylko chwilowego) obrazu zabudowy grodu w XI i XII w. z uwzględnieniem ówczesnych podziałów, zaznaczających się charakterystycznymi zgrupowaniami odkrytych reliktyw.

Zespół rezydencji książęcej

Palatium („sala o 24 słupach”).

Pod tą nazwą trafiły do literatury kamienne mury, odsłonięte po raz pierwszy w 1921 r. przez prof. A. Szyszko-Bohusza przed północną elewacją pałacu renesansowego. Tworzyły one zarys dużego, prostokątnego budynku o wymiarach 19,5×28,5 m., z fundamentami kilku „słupów” wewnątrz. Odkrywca uważał budowlę bądź za XI-wieczny refektarz benedyktynów przy katedrze, bądź za część późnoromańskiego zamczku z 1 połowy XIII w.¹

Badania weryfikacyjne w latach 1985—1986 odsłoniły powtórnie część ściany wschodniej i na dużym odcinku lico wewnętrzne ściany północnej. Sondáže architektoniczne w piwnicach pałacu renesansowego potwierdziły przewidywany przebieg ściany zachodniej „sali”. Wewnątrz budynku odsłonięto fragment kolejnego, nie zarejestrowanego przez odkrywcę fundamentu filara. Bezpośrednio na wschód od „sali”, wśród znanego Szyszko-Bohuszowi konglomeratu murów odpreparowano nowe relikty, pozwalające, w połączeniu z uprzednio odkrytymi, na wykazanie istnienia tu późniejszego aneksu przy budynku głównym. Ta „przybudówka” posiadała we wnętrzu długie i wąskie (3 m) pomieszczenie korytarzowe z ryzalitem po stronie północnej oraz pomieszczenie wschodnie, tra-

pezowate, z centralnie umieszczonym, wolnostojącym odcinkiem fundamentu (schodów?). Przybudówka wykonana była odmienną techniką niż ściany budynku głównego, t.j. „sali o 24 słupach”.

Wysunięto tezę, że mury „sali” stanowią pozostałość co najmniej dwupoziomowego palatium, z najniższą kondygnacją o sklepieniu (lub stropie) wspartym na filarach. Rozbudowa palatium w kierunku wschodnim (korytarz i klatka schodowa) mogła się wiązać ewentualnie ze zwiększeniem liczby kondygnacji budynku głównego².

Niewielki sondaż w NE narożniku „sali” ujawnił na głębokości ponad 2 m. od jej poziomu użytkowego wylewkę zaprawy wapiennej, tworzącej być może poziom architektoniczny związany z jakimś starszym budynkiem. Tę kwestię zapewne wyjaśnią przedsięwzięte obecnie eksploatacje³.

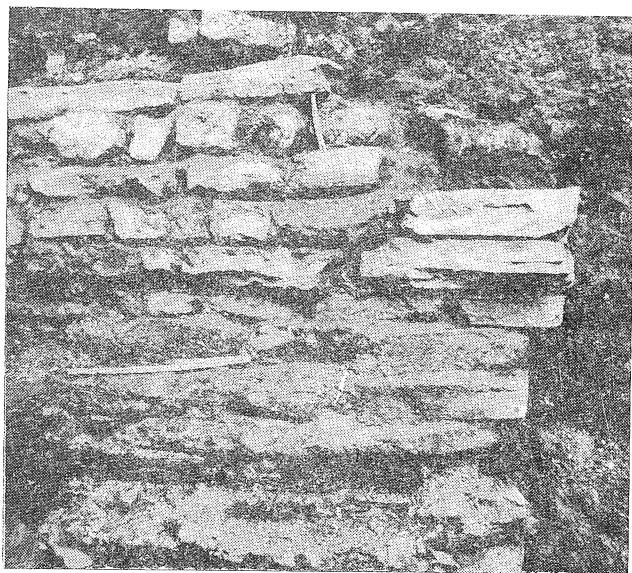
Kaplica pałacowa (bazylika pod domniemanym wezwaniem św. Gereona).

Partia wschodnia tej świątyni została odkryta przez Z. Hendla (1914) i A. Szyszko-Bohusza (1918—1921 r.) pod zachodnim skrzydłem pałacu renesansowego. A. Szyszko-Bohusz zrekonstruował kościół jako trójnawową bazylikę z transeptem, kryptą wschodnią i zachodnim masywem wieżowym. Jej przeznaczeniem miała być funkcja pierwszej katedry krakowskiej⁴.

W 1970 r. prowadzono badania na zachód od odkrytych poprzednio reliktyw (północno-zachodnia część dziedzińca Batorego), ujawniając tam kompleks murów należących do kilku budowli, wśród których znalazł się także niewielki fragment o technice przedromańskiej⁵.

Badania weryfikacyjne murów kościoła romańskiego kontynuowano w latach 1981—1983 i 1986—1989, odnajdując fragmenty dwuwieżowego masywu zachodniego tuż przy ścianach kaplic gotyckiej katedry. Ponownie odsłonięto odcinek północnej ściany kościoła, w której odkryto (od strony wnętrza) fundament filara przyściennego i negatyw półkolumny, wyznaczające podział naw bocznych na trzy prostokątne przęsła.

Zmodyfikowana rekonstrukcja bazyliki zakłada, że kościół posiadał długość ok. 33 m. (to jest 100 stóp rzymskich) i został rozplanowany w oparciu o moduł wynoszący 15 stóp (ok. 5 m.). Był on więc krótszy, niż zakładał Szyszko-Bohusz. Dostrzegając osiową zgodność kościoła z budynkiem „sali o 24 słupach”

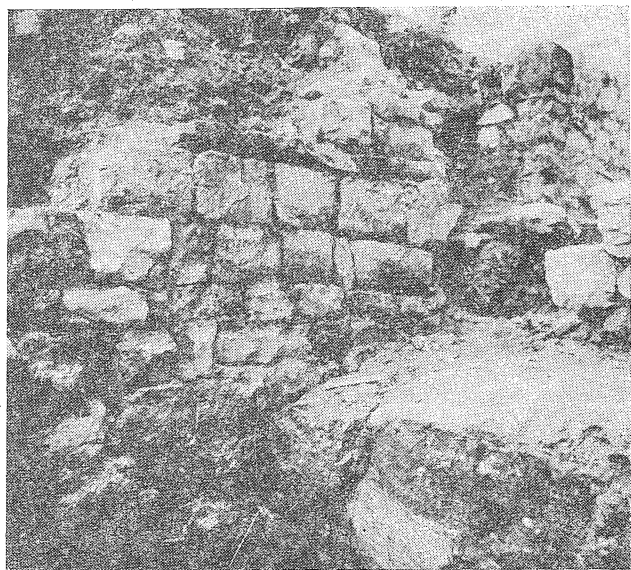

1. Kraków — Wawel. Palatium („sala o 24 słupach”). Fundament północno-wschodniego narożnika budowli widziany od zewnątrz. Fot. J. Barcik.

i uwzględniając stosunkowo niewielkie rozmiary bazyliki, uznano te dwa obiekty za zespół capella-palatium o niejednorodnej technice budowy lecz zbliżonym czasie powstania (około połowy XI w.).

Pod częścią nawową bazyliki romańskiej odsłonięto fragmenty fundamentów, zbudowanych głównie z płytkowego wapienia i piaskowca, z użyciem zaprawy wapiennej i śladami gipsu. Zostały one wykorzystane do posadowienia podpór międzynawowych bazyliki. Odkryty w 1970 r. relikty muru przedromańskiego oraz

2. Kraków — Wawel. Palatium. Ryzalit północny romańskiej przybudówki do „sali o 24 słupach”. Zewnętrzne lico fundamentu (!) ściany zachodniej. Fot. J. Barcik.

wyżej wspomniane fundamenty, wykonane z wtórnie użytego kamienia stanowią przesłanki do hipotezy o istnieniu w tym rejonie wcześniejszej fazy kościoła św. Gereona⁶.

Przedromańska rotunda tzw. Najświętszej Panny Marii.

Świątynia odkryta została w niewielkiej partii przez Z. Hendla w 1911 r., dalsze badania prowadził tu A. Szyszko-Bohusz (1917 r.), który zrekonstruował obiekt w postaci czteroapsydowej rotundy z „zakrystią”, czyli tzw. „piątą apsydą” od strony południowej. Zbudowana została z płytek piaskowca na czysto wapiennej zaprawie. Dalsze prace prowadzone w latach 1956—1957, 1964 i 1974—1975 ujawniły m. in. dwa mury aneksu zachodniego z częścią pochówku szkieletowego we wnętrzu, przy czym jeden ze wspomnianych murów jest powiązany zaś drugi — tylko dobudowany do korpusu świątyni⁷.

Najnowsza rekonstrukcja K. Żurowskiej i T. Węclawowicza odtwarza kościół w formie dwupoziomowej kaplicy pałacowej, z kryptą i domniemaną emporą w górnej kondygnacji, ze zredukowanym masywem zachodnim mieszczącym mauzoleum grobowe. Komunikację pionową zapewniała okrągła klatka schodowa w tzw. piątej apsydzie⁸.

Uwzględniając hipotetyczną interpretację reliktyw pod bazyliką św. Gereona należałoby przyjąć, że rotunda N.P. Marii pełniła funkcję mniejszej, prywatnej kaplicy władcy w obrębie kurii książęcej.

Tzw. „budowla czworokątna z korytarzykiem”.

Odkryta została przez G. Leńczyka w 1949 r. w północno-zachodnim narożniku dziedzińca arkadowego, następnie badana przez A. Żakiego. Było to zagłębienie w skale, obmurowane płytkowymi kamieniami wapiennymi, wiązanymi zaprawą gipsową. Od południa towarzyszył obiektowi długi rampowy korytarz z kilkoma stopniami.

Wysunięto kilka koncepcji odnośnie do funkcji „budowli czworokątnej”. Według różnych badaczy miał to być budynek mieszkalny, grobowiec, basen chrzcielny lub nawet skarbiec książęcy. Nowszą interpretacją Z. Pianowskiego, na bazie analogii środkowoeuropejskich, zakłada iż obiekt ten mógł stanowić dolną kondygnację wolnostojącego budynku gospodarczego w zespole zabudowań rezydencji książęcej⁹.

Wieża obronna (tzw. „stołp”).

Odkrycia w latach 1906—1918 ujawniły w północno-wschodnim narożniku pałacu renesansowego dużą część wysokiej (zachowana do 18 m.) romańskiej wieży czworokątnej, licowanej ciosami piaskowca (w przyziemiu) i drobnymi kostkami wapiennymi. A. Szyszko-Bohusz włączył ją w obwód obronny rekonstruowanego przez siebie tzw. „zameczku romańskiego” z XI—XII w.¹⁰.

Badania, prowadzone na obszarze tego „zameczku” w latach 1950—1951, 1960 i 1985—1987 zanegowały częściowo wcześniejsze rekonstrukcje, pozwalając na stwierdzenie, że „stołp” był budowlą wolnostojącą. Obecnie przyjmuje się przynależność wieży do bardziej rozbudowanego zespołu kurii książęcej, w którym spełniała rolę ostatniej obrony¹¹.

Bardzo skomplikowane i jeszcze wciąż niepewne jest datowanie poszczególnych obiektów. Jak się wy-

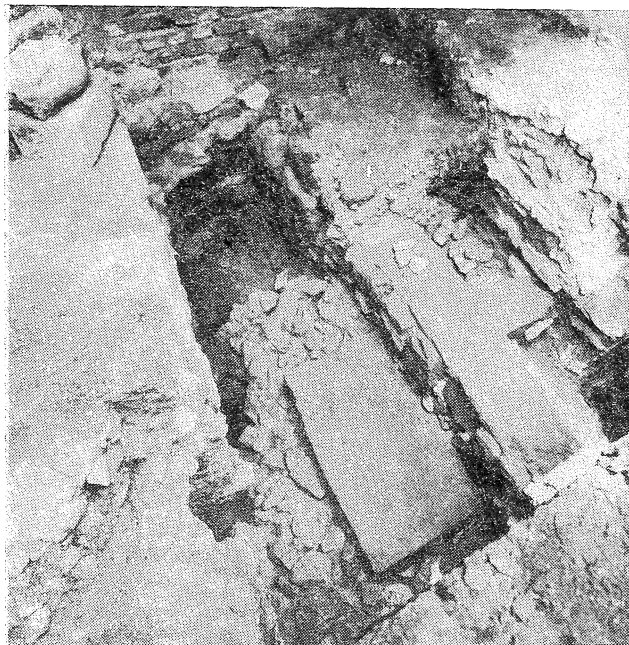
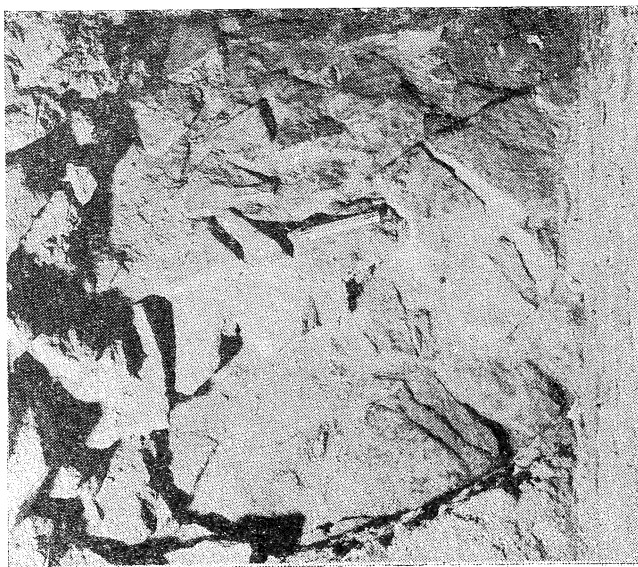
daje, niedługo po roku tysięcznym we wschodniej części Wawelu powstaje murowany zespół rezydencjonalno-sakralny, z którego najpełniej zachowała się rotunda N.P.Marii. Z tego czasu pochodzą także piwnica pałacowa — tzw. „budowla czworokątna”. Niewielkie (na tym etapie badań) pozostałości architektoniczne zdają się wskazywać na istnienie już na początku XI w. przedromańskiej kaplicy pałacowej (?), funkcjonującej w miejscu późniejszej bazyliki. Zapewne za panowania Kazimierza Odnowiciela powstał okazały pałac, zastępujący być może wcześniejszy budynek. Ta „sala o 24 słupach” może już w 2 połowie XI w. zostaje poszerzona ku wschodowi. Najpóźniejszym elementem zespołu zabudowań kurii książęcej wydaje się być wieża obronna, techniką budowy ścian zbliżona do wznoszonej od końca XI w. katedry tzw. *Hermanowskiej*. Zespół wczesno-średniowiecznych budowli rezydencjonalnych na Wawelu pełnił swoje funkcje zapewne do schyłku XIII w., ulegając poważnym zmianom w okresie przedkazimierzowskim, zaś ostatecznej likwidacji — najprawdopodobniej za panowania Kazimierza Wielkiego¹².

Rejon katedry biskupiej

Katedra przedromańska.

Poszukiwania reliktyw najstarszej świątyni w kryptach obecnego budynku katedry prowadzono w latach 1981—1983. Pod kaplicą św. Małgorzaty (zakrystia) odkryto niewielki fragment fundamentu z kamieni łamanych i płytkowych, łączonych zaprawą wapienną i gliną. Spoczywał on na grubej warstwie gliny, się-

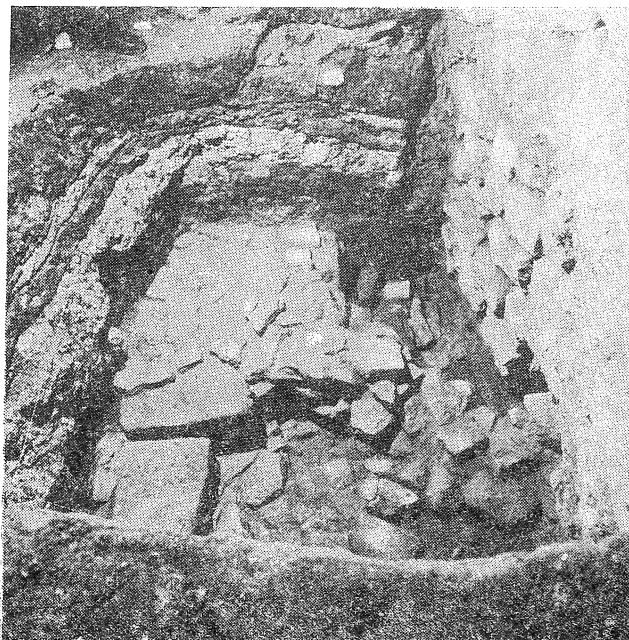
4. Kraków — Wawel. Katedra przedromańska. Fragment korony fundamentu apsydy głównej w kryptcie pod wschodnim ramieniem obejścia katedry gotyckiej. Fot. J. Barcik.

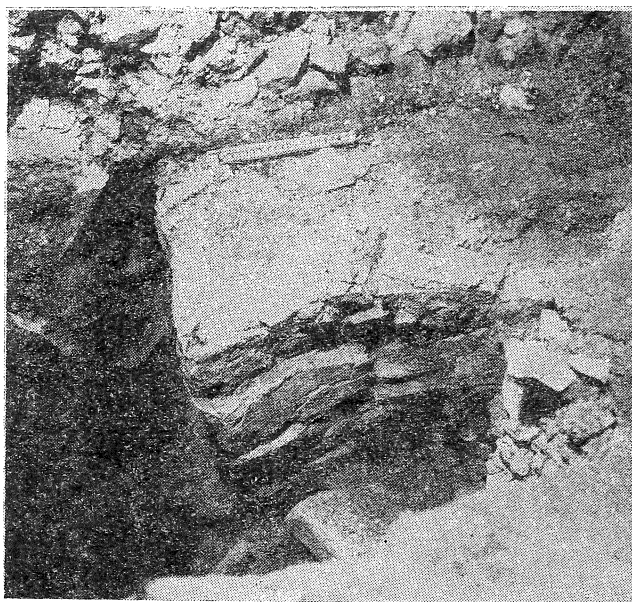

3. Kraków — Wawel. Romański kościół tzw. św. Gereona. Fundament południowej ławy międzynawowej oraz część XIII-wiecznego poziomu użytkowego wnętrza (na murze i niżej po lewej stronie). Fot. T. Szklarczyk.

gającej do poziomu skały. Pokład gliny, wzmocnionej drewnianymi belkami, wyznacza prawdopodobnie zasięg pierwszej katedry w kierunku północno-wschodnim. W kryptcie pod wschodnim ramieniem ambitu rozpoznano część rozległego fundamentu z płytek wapienia, z widocznym wyprowadzeniem apsydy głównej kościoła. Rozwarstwiono odsłonięty przez A. Szy-

5. Kraków — Wawel. Katedra przedromańska (?). Relikt muru w negatywie przypory nr 2, przecięty przez fundamenty kaplic Zebrzydowskich i Skotnickich (po prawej). Fot. T. Szklarczyk.

6. Kraków — Wawel. Rotunda przedromańska przy tzw. bastionie Władysława IV. Narożnik muru na styku kolistej nawy z apsydą. Fot. J. Barcik.

szko-Bohusza blok fundamentu w kryptach pod południowym ramieniem ambitu, wyodrębniając od partii romańskiej starszy mur, zbudowany głównie z płytek wapienia o układzie poziomym oraz ukośnym, nawiązującym do „opus spicatum”, spojony zaprawą wapienną. W niewielkim sondażu po wschodniej stronie tego fundamentu ujawniono fragment wyprowadzenia łuku apsydy południowej bazyliki¹³.

Jak się wydaje, inna partia katedry przedromańskiej została rozpoznana na dziedzińcy po północnej stronie katedry, pomiędzy kaplicami Skotnickiego i Zebrzydowskich a gotyckim murem obronnym oraz w obrębie zakrystii bocznej (lata 1988—1989). Wystąpiły tu cztery negatywy przypór (dwa z resztkami muru kamiennego) wraz z krawędzią negatywu muru magistralnego o przebiegu wschód-zachód. Nie udało się ustalić stosunku reliktu do fundamentów przedromańskich wyżej opisanych, ale istnieją między nimi pewne zbieżności stratygraficzne i technologiczne¹⁴.

Nieco na północny zachód od wspomnianych negatywów, przy kaplicy Lipskich, odsłonięto fragment „misy” utworzonej z zaprawy wapiennej, o przypuszczalnej średnicy ok. 1,5 m. Obiekt zalegał tuż nad powierzchnią skały, jego pozycja stratygraficzna sugerowała starszą metrykę niż w przypadku reliktyw rozpoznanych w otoczeniu¹⁵.

Katedra romańska (tzw. *Hermanowska*).

Pierwsze szersze badania nad obiektem prowadził w końcu XIX w. S. Odrzywolski. W oparciu o dokonane wtedy odkrycia współpracujący z nim T. Wojciechowski dokonał rekonstrukcji części zachodniej kościoła romańskiego. Dalsze badania nad katedrą prowadził w latach 1923—1938 A. Szyszko-Bohusz. Przebudowując grobowe krypty królewskie, znalazł okazję do przebadania przyziemia obu wież zachodnich, krypty św. Leonarda oraz innych podziemi. Na podstawie odszukanych reliktyw odkrywca zrekon-

struował kościół romański w postaci trójnawowej, czterowieżowej bazyliki z transeptem i dwoma chórami¹⁶.

W 1949 r., podczas eksploracji pochówku królowej Jadwigi przy głównym ołtarzu, odsłonięto fragment muru, prawdopodobnie zamykającego od zachodu kryptę pod chórem wschodnim¹⁷.

Całościową rekonstrukcję kościoła, w postaci beztranseptowej bazyliki o dwu czworobocznych wieżach zachodnich i dwu okrągłych wieżyczkach schodowych od wschodu, kryptami wschodnią i zachodnią, przedstawił J. Pietrusiński w 1967 r., zaś w 1972 r. K. Żurawska opublikowała rekonstrukcję zachodniej części katedry romańskiej¹⁸.

Badania nad katedrą „*Hermanowską*” prowadzono także w latach 1981—1983. W trakcie opisanych wyżej poszukiwań obiektu przedromańskiego pod kaplicą św. Małgorzaty, natrafiono na fragmenty muru i negatywu fundamentu apsydy północnej kościoła romańskiego. W krypcie za wielkim ołtarzem wyodrębniono część fundamentu apsydy głównej, obduwającego od strony zewnętrznej mur przedromański. Pod południowym ramieniem ambitu udało się wyprzeżować niewielki relikty apsydy południowej, nawarstwiającej się na fundament starszego kościoła.

Wykonana po wspomnianych badaniach rekonstrukcja planu wschodniej części katedry „*Hermanowskiej*” wykazała asymetrię rozmieszczenia apsyd bocznych, spowodowaną najprawdopodobniej chęcią wykorzystania przez obiekt młodszy (w części południowo-wschodniej) murów przedromańskich¹⁹.

Rotunda przedromańska w rejonie tzw. bastionu Władysława IV.

W 1981 r., podczas nadzoru prac instalacyjnych na północnych obrzeżach wzgórza, po wschodniej stronie tzw. bastionu Władysława IV dokonano odkrycia odcinka muru przedromańskiego, wchodzącego w gotycki mur obronny. Systematyczne badania w ciągu dwu lat doprowadziły do odsłonięcia części kolistej nawy, której partię północną zniszczyło gotyckie przedmurze oraz reliktu fundamentu apsydy wschodniej. Mury partii nadziemnej rotundy wykonane zostały techniką „opus emplectum”, z użyciem w licach płytek wapienia. Spoiwo stanowiła zaprawa wapienna. We wnętrzu nawy odsłonięto fragmentarycznie poziom użytkowy z wylewki zaprawy oraz, w części północnej, silnie uszkodzoną konstrukcję kamienną, uznaną za grobowiec. Przemawiały za taką interpretacją domniemane rozmiary czworokątnego zagłębienia, licowanego regularnymi płytami piaskowca, z potężną obmurówką, wiązaną zaprawą gispową i wapienną²⁰. Obecnie rozważana jest także możliwość rekonstrukcji obiektu w postaci czworobocznego basenu chrzcielnego, zachowanego tylko w partii południowej²¹, zaś kościół odtworzono jako rotundę prostą, orientowaną, o wewnętrznej średnicy ok. 6,9 m. i średnicy apsydy ok. 2,9 m.

Kościół z czworokątnym prezbiterium (nad rotundą).

W trakcie wyżej opisanych eksploracji natrafiono również na pozostałości fundamentu, częściowo nawarstwiającego się na relikty przedromańskie. Roz-

poznano zasięg muru tworzącego zarys prezbiterium o trzech ścianach — wschodniej, zachowanej w całości, północnej, z częściowo zachowanym narożnikiem ku północy oraz południowej, wchodzącej pod gotycki mur obronny. Mury były wykonane z łamanego wapienia, spojenego zaprawą wapienną. Część nawowa świątyni została niemal całkowicie zniszczona, odpreparowano jedynie drobny fragment ściany południowej, nakładający się na relikty rotundy (we wnętrzu gotyckiego muru obronnego). Wymiary prezbiterium romańskiego wynoszą około 2,5×3,0 m., przypuszczalne rozmiary nawy nie powinny przekraczać ok. 5,5×8,5 m.²².

Z przedstawionych wyżej odkryć wynika, iż równolegle do procesów powstawania murowanej zabudowy rezydencjonalnej w północno-wschodniej partii Wawelu, toczyły się przedsięwzięcia budowlane także na obszarze enklawy biskupiej. Pierwszą budowlą w tym rejonie, a może i na całym wzgórzu, była okazała świątynia katedralna, powstała za panowania Bolesława Chrobrego, zaraz po ustanowieniu w Krakowie biskupstwa w roku 1000²³. Jednocześnie wzniesiono przy północnej elewacji katedry kaplicę centralną, z grobowcem lub basenem chrzcielnym wewnątrz. Przy końcu XI w. Władysław Herman funduje, w miejscu poprzedniej, nową bazylikę biskupią. Jego przedsięwzięcie kontynuował już w XII w. Bolesław Krzywousty²⁴. Z tą wielką akcją budowlaną zapewne sprzężona została „wymiana” rotundy na kościół z czworokątnym prezbiterium, zniszczony przy budowie wału wczesnogotyckiego w 2 połowie XIII w. lub muru obronnego na początku XIV w.

Obok świątyń, w skład zespołu budynków związanych z funkcjonowaniem katedry wchodziła niewątpliwie rezydencja biskupa i jego najbliższego otoczenia, a od czasu ustanowienia przez Hermana kapituły katedralnej — także i monasterium kanonickie, podobne zapewne do zachowanego fragmentarycznie przy katedrze św. Wita w Pradze²⁵. Do chwili obecnej nie stwierdzono wyraźnych pozostałości architektonicznych takich budowli na Wawelu, istnieje pewne prawdopodobieństwo, że znajdowały się one po zachodniej stronie katedry. Z przekazów historycznych wiadomo, że biskup Iwo Odrowąż przyjmował w 1222 r. pierwszych Dominikanów „in curia sua in monte”, a więc w swej wawelskiej rezydencji²⁶.

Centralna, południowa i zachodnia część grodu

Przedromański kościół „B”.

W latach 1966—1975 odsłonięto pod południowym ryzalitem budynku nr 5 niewielkie pozostałości murów, licowanych płytkami piaskowca i wapienia, spojenych zaprawą gipsową i wapienno-piaskową. Odkrywcy zrekonstruowali trzy etapy funkcjonowania obiektu. W początkowym okresie miałyby to być rotunda czteroapsydowa. Następnie przebudowano ją na dwuapsydową, dodając przybudówkę od północy. W trzeciej fazie powstałaby empora zachodnia oraz drugi aneks północny. Pod emporą rozpoznano grobowiec z ciosów piaskowca, nakryty płytą kamienną z rytem w postaci „drzewa życia”. Powstanie i ko-

7. Kraków — Wawel. Katedra romańska, tzw. „Hermanowska”. Lico południowo-wschodniej wieżyczki — klatki schodowej (krypty pod południowym ramieniem obejścia katedry gotyckiej), Fot. J. Barcik.

lejne przemiany kościoła „B” odkrywcy umieszczają w okresie od trzeciej ćwierci X do początku XI w., łącząc pierwszą fazę budowy z obecnością Czechów w Małopolsce i przypisując świątyni rolę „kościół grodowego”²⁷.

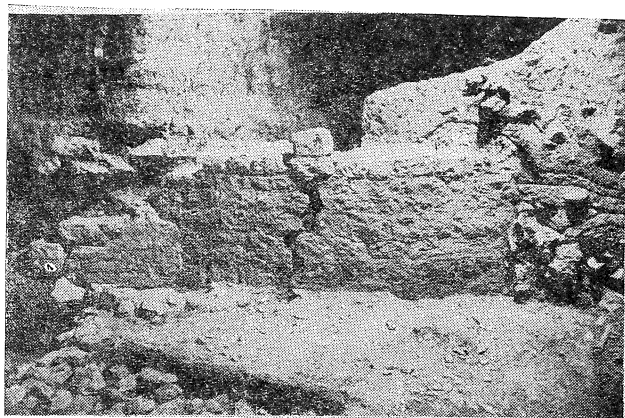
Wyda się, iż wobec znacznego nagromadzenia budowli przedromańskich na Wawelu przypisywanie kościołowi „B” szczególnego znaczenia nie jest słuszne, zaś jego ewentualna X-wieczna chronologia wymaga bardziej jednoznacznego potwierdzenia w toku dalszych badań. Na obecnym etapie rozpoznania można przyjąć, że kościół „B” był jedną z niewielkich kaplic powstałych na terenie grodu, w pobliżu rezydencji panującego w okresie pierwszej monarchii piastowskiej. Fakt wbudowania empory w zachodnią apsydę świątyni świadczyć może jedynie o prawidłowej kolejności prac budowlanych, niekoniecznie zaś o nowej koncepcji „zagospodarowania” wnętrza.

Romański kościół św. Michała.

W pobliżu pozostałości gotyckiej świątyni pod tym wezwaniem w centralnej części wzgórza, odnaleziono w latach 1958—1962 dolne partie fundamentów prostokątnego budynku. Mury wykonane były z dużych ciosów piaskowca. Część wschodnia została całkowicie zniszczona²⁸.

Budowlę rekonstruowano w postaci jednonawowego kościoła z prostokątnym prezbiterium lub półkolistą apsydą wschodnią. Miał on funkcjonować już w XI w., jako pierwsza faza kolegiaty św. Michała²⁹.

Pod fundamentami prezbiterium gotyckiego kościoła odkryto podczas tych samych badań odcinek uszkodzonego muru kamiennego, którego lico południowe tworzyły kamienie płytkowe o skośnym układzie (wątek „opus spicatum”). Opisany mur, mimo niewąt-

8. Kraków — Wawel. Kościół z apsydą (?) w rejonie Smoczej Jamy. Lico zewnętrzne południowej części muru domniemanej apsydy. Fot. J. Barcik.

pliwie archaicznej techniki budowy, A. Żaki uznał za część późnoromańskiego ogrodzenia cmentarza przykościelnego, podczas gdy ten skromny relikwit należy, być może, do pozostałości najstarszej, przedromańskiej świątyni³⁰.

Romański kościół z apsydą (?) w rejonie Smoczej Jamy.

Eksploatacje prowadzone w latach 1976—1977 doprowadziły do odsłonięcia pomiędzy gotyckim a nowożytnym murem obronnym pozostałości półkolistego muru, o średnicy wewnętrznej 6 m. Stanowił on zapewne relikwit apsydy wschodniej kościoła, którego nawa uległa całkowitemu zniszczeniu przez fortyfikacje nowożytne. Partia nadziemna muru licowana była niewielką kostką wapienną, do jego spojenia użyto zaprawy wapienno-piaskowej. Na północ od apsydy odkryto niewielkie pozostałości fundamentów kamienno-ziemnych, wyznaczających zasięg podłużnego budynku towarzyszącego domniemanemu kościołowi³¹. Technika budowy oraz materiały archeologiczne z warstw sąsiadujących z murem pozwalają datować go na schyłek XI lub 1 połowę XII w.³².

Obiekt przedromański w rejonie Smoczej Jamy.

Już w 1954 r. dokonano odkrycia odcinka płytkowego muru kamiennego w wykopie sondażowym w pobliżu później odsłoniętych murów romańskich. Relikwit był zagłębiony w najstarszy wał obronny³³. Badania weryfikacyjne prowadzono tu w 1976 r. Rozpoznano narożnik zewnętrzny muru licowanego w partii nadziemnej płytkami wapienia, spojenego zaprawą gipsową. Obiekt przedromański, którego częścią był opisywany mur, został zniszczony od zachodu przez wkop na fortyfikacje nowożytne. Nie zbadano jeszcze zasięgu muru w kierunku południowym. W stosunku do domniemanej świątyni romańskiej z apsydą, poziom użytkowy omawianej budowli znajdował się około 2 m. niżej³⁴.

Odkrywca muru, A. Żaki uznał go za część (wspólnie z wałem) systemu obronnego wzgórza³⁵. Nowa interpretacja sugeruje przynależność relikwitu do budynku sakralnego lub świeckiego. W wypadku przy-

jęcia pierwszej z hipotez, kościół ten funkcjonowałby przed powstaniem romańskiej świątyni z apsydą, jako jej starsza faza³⁶.

Rotunda romańska przy baszcie Sandomierskiej.

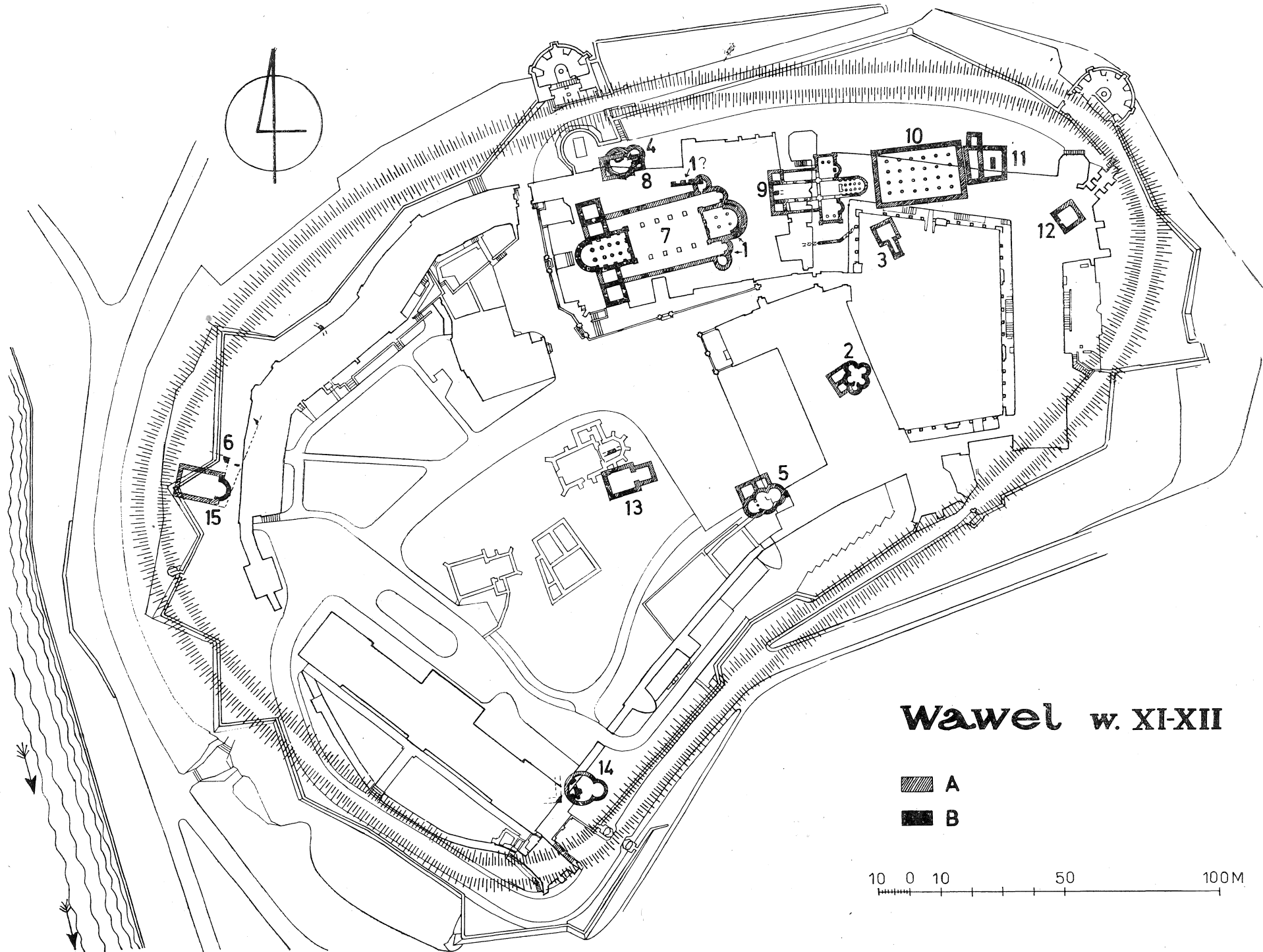
W trakcie badań w latach 1977—1978 i 1982—1986 odkryto fundamenty tworzące niemal kompletny zarys kolistej nawy oraz apsydy wschodniej rotundy³⁷. Mury nadziemnej części budowli, licowane są dużymi ciosami piaskowca. We wnętrzu nawy odkryto fundamenty dwu filarów przyściennych i, nie powiązany z nimi, mur fundamentowy wzdłuż osi północ-południe, oddzielający zachodnią część nawy. Mur ten przecinał konstrukcję kamienną, mogącą stanowić pozostałość niewykończonego (?) grobowca, usytuowanego na osi kościoła. Wnętrze apsydy zabudowywał szczególnie fundament kamienny — podstawa ołtarza. W niewielkiej odległości na zachód od świątyni okryto narożnik budynku, licowanego ciosami piaskowca i wapienia w partii nadziemnej. Pomiędzy obydwoma budowlami zachował się poziom użytkowy w postaci bruku z kamieni wapiennych.

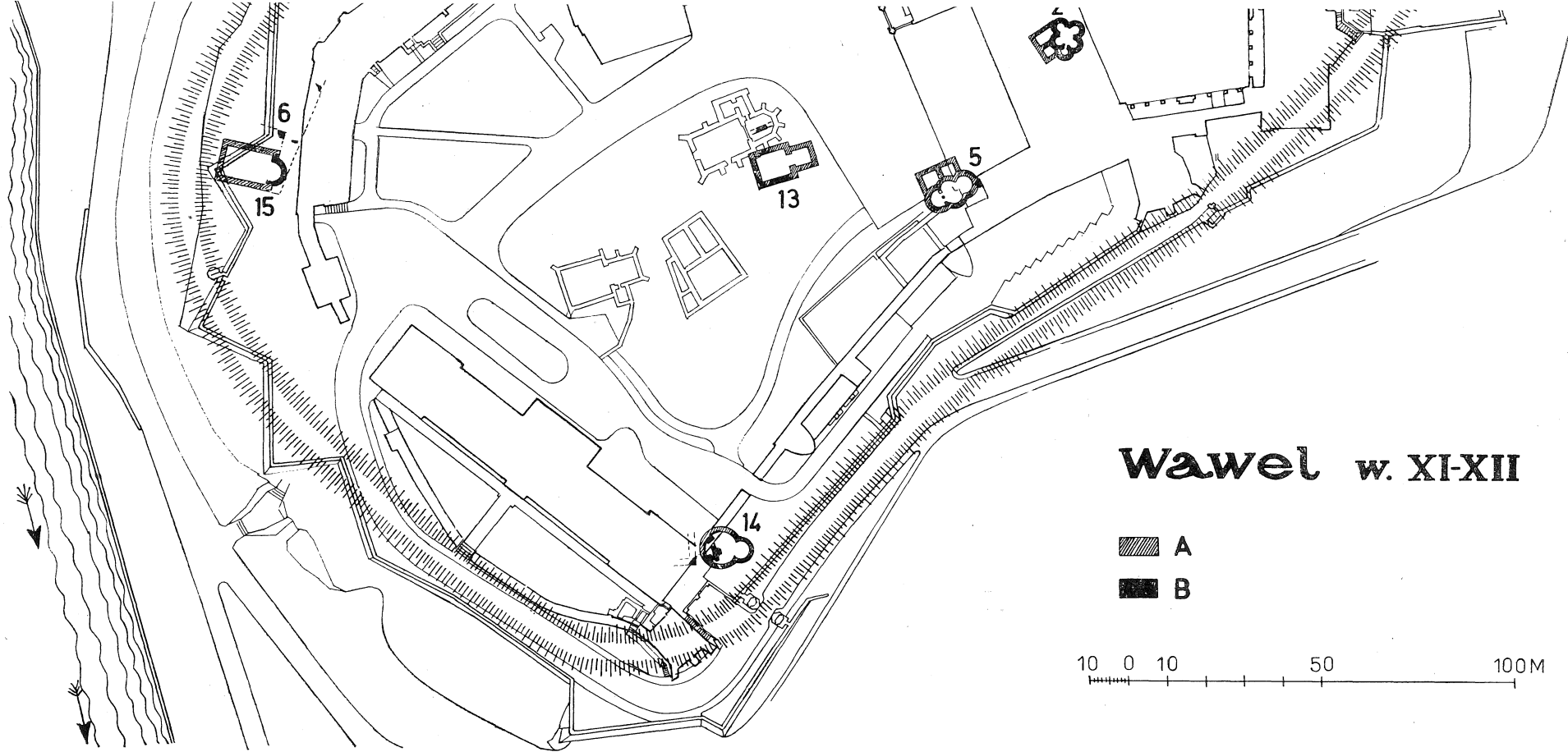
Kościół można rekonstruować jako rotundę prostą (tj. jednoapsydową), orientowaną, o wewnętrznej średnicy nawy 8 m. i średnicy apsydy ok. 3 m. Świątynia była wyposażona w emporę zachodnią (zapewne dwufazową), być może połączoną z wyższą kondygnacją budowli sąsiadującej z rotundą od zachodu. Obydwa obiekty powstały zapewne w tym samym okresie — u schyłku XI lub na początku XII w.

W chwili obecnej na Wawelu można wyodrębnić grupy pokrewnych sobie technologicznie i chronologicznie budowli. Warsztat budowlany katedry przedromańskiej, wznoszący mury z płytowo łamanego wapienia, piaskowca i piaskowca wapienistego wydaje się mieć udział w powstaniu obiektów najwcześniejszych: bazyliki biskupiej, rotundy (baptysterium?), tetrakonchosu N.P. Marii i budowli „czworokątnej”. Należy do nich również tzw. kościół „B”, którego kolejne „fazy architektoniczne” można chyba zmieścić w obrębie jednej, kilkietapowej akcji budowlanej. W obręb tej grupy zaliczyć należy także niewielkie fragmenty murów: narożnik budowli tkwiącej w trzonie wału w pobliżu Smoczej Jamy, relikwit półkolistego (?) muru płytkowego, odkryty ostatnio podczas prac instalacyjnych w północno-zachodniej części wzgórza oraz odcinki murów płytkowych w obrębie romańskiego kościoła św. Gereona³⁸. Odmienna interpretacja fragmentu muru w prezbiterium kościoła św. Michała zakłada jego związek z najstarszą fazą budowlaną tej świątyni, zaś pod względem technologicznym — związek z fundamentami palatium („sali o 24 słupach”)³⁹.

Osobną grupę budowli tworzą obiekty wczesnoromańskie: bazylika tzw. św. Gereona, rotunda przy baszcie Sandomierskiej i prostokątna nawa kościoła św. Michała. Charakteryzują się tym, iż ich ściany licowane są ciosami piaskowcowymi rozmaitej wielkości. Powstały zapewne w okresie 2 połowy XI i początku XII wieku.

Z końcem XI wieku pojawia się na Wawelu nowy warsztat budowlany, sprowadzony najprawdopodob-

Plan I. Kraków — Wawel. Zabudowa przedromańska i romańska (XI—XII w.): A — rekonstruowane fragmenty budowli, B — mury odsłonięte podczas badań archeologiczno-architektonicznych.

1. Fragmenty murów katedry przedromańskiej, ok. 1000 r.
2. Rotunda tzw. NPMarii, ok. 1000 r.
3. Tzw. „budowla czworokątna” (cellarium ?), 1 ćw. XI w.
4. Rotunda przy katedrze (baptysterium ?), 1 ćw. XI w.
5. Kościół „B”, 3 ćw. X — pocz. XI w. lub 1 ćw. XI w.
6. Narożnik budowli przedromańskiej (kościół ?) koło Smoczej Jamy, 1 ćw. XI w.
7. Katedra romańska, ok. 1090—1142.
8. Kaplica z prostokątnym prezbiterium przy katedrze, XII w.?
9. Romański kościół tzw. św. Gereona, ok. poł. XI w.
10. Palatium (tzw. „Sala o 24 słupach”), zapewne ok. poł. XI w.
11. Romańska przybudówka do palatium, 2 poł. XI — pocz. XII w.

12. Romańska wieża obronna, 1 poł. XII w.
 13. Romański kościół św. Michała, na ptn. — fragment muru starszego kościoła (?).
 14. Rotunda z narożnikiem budynku prostokątnego przy baszcie Sandomierskiej, 2 poł. XI — pocz. XII w.
 15. Kościół romański z apsydą (?) oraz fragmenty muru budynku podłużnego, XI/XII lub 1 poł. XII w.
- Budowle 1, 4, 6, 8, 15 — wg autorów; 9, 10, 11, 12 — wg A. Szyszko-Bohusza z uzupełnieniami autorów, 7 — wg J. Pietrusińskiego, 3, 13 — wg A. Zakiego, 2 — wg A. Szyszko-Bohusza z uzupełnieniem S. Kozieła, 5 — wg S. Kozieła i M. Frasia, 14 — wg M. Szewczyk, W. Szmukiera i A. Kuklińskiego. Oprac. autorów. Rys. J. Gwizdała, K. Musiał, B. Kwiatkowska.

niej dla wzniesienia monumentalnej katedry romańskiej. Charakterystycznym przełomem technologicznym jest wprowadzenie przez niego licowania murów drobną, starannie wykonaną kostką wapienną. Długotrwała działalność tego „warsztatu katedry Hermanowskiej”, oprócz realizacji swego głównego zadania, doprowadziła do powstania co najmniej kilku innych obiektów: wieży obronnej na kurii książęcej, kościoła z apsydą (?) koło Smoczej Jamy, zapewne także kaplicy na miejscu rotundy po północnej stronie katedry, kościoła św. Andrzeja na podgrodzium, kościołów św. Wojciecha, św. Jana, młodszych faz św. Benedykta i św. Salwatora, zapewne kościołów św. Mikołaja i WW. Świętych a także zabudowań klasztornych opactwa OO. Benedyktynów w Tyńcu.

W kwestii fundacji wczesnośredniowiecznych budowli wawelskich można wysunąć przypuszczenie, że obok inwestycji realizowanych sumptem panującego na kurii książęcej, a także budowli wznoszonych z inicjatywy władcy na użytek duchowieństwa (katedra, dwór biskupi, rezydencja kanoników) także i przedstawiciele rodów możnowładczych mieli swój udział w powstawaniu świątyń i budynków mieszkalnych zlokalizowanych na grodzie, w niedalekim sąsiedztwie rezydencji monarszej. Takich prywatnych fundacji należy się domyślać w odniesieniu do obiektów sakralnych wyposażonych w emporę oraz grobowiec (fundatora?), z towarzyszącym budynkiem rezydencjonalnym. Na Wawelu takie warunki spełnia po części kościół „B”, spoczywający pod fundamentami późnośredniowiecznego dworu Tęczyńskich, tzw. Rabstynu. Podobną sugestią można wysunąć także w przypadku rotundy przy baszcie Sandomierskiej wraz z budynkiem prostokątnym, zapewne mieszkalnym a także domniemanego kościoła romańskiego koło Smoczej Jamy z podłużnym budynkiem przylegającym do niego od strony północnej.

W wyniku dotychczasowych badań na obszarze grodu krakowskiego stwierdzono pozostałości co najmniej 20 wczesnośredniowiecznych budowli murowanych — sakralnych, rezydencjonalnych i obronnych. Należy przypuszczać, że było ich znacznie więcej. Nie zlokalizowano dotąd głównego budynku przedromańskiego palatium książęcego, przedromańskiego i romańskiego pałacu biskupów, monasterium kanonickiego, kościoła św. Jerzego i ewentualnego osobnego budynku szkoły katedralnej. Nie wiemy nic pewnego o murowanych obiektach pochodzących z okresu panowania czeskiego, nie można także całkowicie wykluczać możliwości istnienia budowli kamiennych w okresie gdy teren Krakowa znaleźć się mógł przejściowo pod panowaniem książąt wielkomorawskich. Niewiele można również powiedzieć o obwarowaniach grodu w okresie od XI do połowy XIII wieku z powodu późniejszych niwelacji, które doprowadziły do całkowitego przekształcenia krawędzi wzgórza. Najprawdopodobniej do końca XIII wieku były to obwałowania drewnianoziemne o konstrukcji skrzyniowej. Przebudowę na fortyfikacje murowane podjęto dopiero na przełomie XIII i XIV wieku. Wyjątek stanowi jedynie romańska wieża (tzw. stołp), która wydaje się być najstarszą murowaną wieżą obronną w Polsce.

Kościół Najświętszego Salwatora na Zwierzyńcu

W ostatnim czasie nie prowadzono na terenie miasta szeroko zakrojonych badań nad architekturą romańską, przypominających akcję Zespołu Badań nad Przedlokacyjnym Krakowem, kierowaną przez A. Zakiego czy też intensywne poszukiwania W. Zina, W. Grabskiego i K. Radwańskiego w latach 60-tych. Nie oznacza to jednak całkowitego zastoju, niektóre budowle romańskie poddawane były zabiegom konserwatorskim, podczas których prowadzono w różnym zakresie nadzory i badania archeologiczne. Autorzy niniejszego artykułu, nie biorąc bezpośredniego udziału w tych pracach, pragną jedynie przedstawić kilka uwag dotyczących wybranych obiektów.

Niezmiernie interesujące wyniki przyniosła najnowsza seria badań przeprowadzonych przez T. Radwańską przy kościele pod wezwaniem Naświętszego Salwatora. Romańskie mury tej świątyni odsłonił już w 1933 r. Z. Gawlik, w latach 1955—57 wykopaliska prowadzili tam J. Hawrot, A. Żaki, S. Kozieł, następnie w latach 1965—66 — W. Zin, W. Grabski i K. Radwański⁴⁰. Prace ratownicze, wykonywane w latach 70-tych i na początku lat 80-tych nadzorowała pod względem archeologicznym T. Radwańska, która w 1984 r. opublikowała obszerne studium omawiające stan badań, zachowaną substancję architektoniczną i relacje pomiędzy nawarstwieniami archeologicznymi a relikami murów⁴¹. Wspomniani wyżej badacze wyrażali rozmaite opinie, zarówno jeśli chodzi o formę i kolejne przekształcenia kościoła jak i chronologię jego poszczególnych faz. Z. Gawlik uważał kościół romański za budowlę wzniesioną przez Piotra Własta (1148 r.) na pozostałościach starszej świątyni z X wieku, ufundowanej przez Mieszka I. J. Hawrot, opierając się na odkryciach archeologicznych, zrekonstruował świątynię jako obiekt na planie krzyżowym, z dwoma kwadratowymi wieżami oraz aneksami (tzw. pastoforiami) po stronie wschodniej. Gdy wykopaliska K. Radwańskiego ujawniły we wnętrzu relikty starszych budowli — W. Zin i W. Grabski uznali je za fragmenty kościoła wzniesionego w 2 połowie X wieku na planie krzyża greckiego, złączonego z rotundą, pochodzącą z 1 połowy XI wieku i zamienionego następnie w 1 połowie XII wieku na trójprzęstrzenną budowlę (prezbiterium z aneksami bocznymi), z której w wyniku późniejszych przekształceń zachowało się jedynie romańskie prezbiterium obecnie istniejącego kościoła.

T. Radwańska ostrożnie wyraziła wątpliwość co do istnienia rotundy nie eliminując jej wszakże całkowicie z rozważań. Za najstarszą fazę (XI/XII do około połowy XII wieku) uznała odkryte w podziemiach mury romańskiego prezbiterium zamkniętego apsydą oraz mury nawy poprzecznej. Budowa domniemanej rotundy (na miejscu prezbiterium) miała być rozpoczęta w 2 połowie XII wieku. Po przerwaniu akcji budowlanej, jeszcze w XII wieku przystąpiono do wznoszenia kolejnego, trzeciego kościoła z prezbiterium oraz aneksami. Jego część zachodnia mogła być drewniana (choć znano już wówczas kamienne fun-

damenty filarów, zlokalizowane pod barokową wieżą i na zachód od niej)⁴².

Nieco inaczej interpretował odkryte w okresie do 1983 roku relikty Z. Pianowski⁴³. Bardziej stanowczo sprzeciwiając się istnieniu rotundy, za pierwszą budowlę uważał stosunkowo niewielki kościół na planie krzyżowym (z transeptem i nawą o nieokreślonej długości), rozpoczęty w 2 połowie XI wieku i być może nie ukończony. Drugą fazę stanowiłby większy kościół bazylikowy, wzniesiony przez warsztat katedry „Hermanowskiej” z wykorzystaniem starszych murów prezbiterium (bez apsydy) i transeptu. Z trudnych do wyjaśnienia przyczyn nastąpiła miniaturyzacja założenia i w efekcie końcową postać romańskiej świątyni stanowiło jedynie prezbiterium, zamknięte od zachodu półkolistym murem, uważanym dotąd za fragment rotundy.

Najnowsze badania T. Radwańskiej w sposób istotny uzupełniły informacje dotyczące pierwotnej formy oraz przebudowy obiektu. W latach 1986–1989 odsłonięte zostały negatywy (wraz z resztkami murów) fasady zachodniej oraz niewielkich odcinków północnej i południowej ściany świątyni, do której należą także najprawdopodobniej rozpoznane już wcześniej fundamenty filarów międzynawowych⁴⁴. W obecnej chwili można więc przypuszczać, że najstarszy kościół pod wezwaniem Najświętszego Salwatora posiadał formę trzynawowej bazyliki z transeptem i prezbiterium zakończonym od wschodu apsydą. Pod względem wymiarów i rozplanowania zbliżony był do romańskiego kościoła tzw. św. Gereona na Wawelu, choć transept nie był tak wyraźnie wyodrębniony i nie wiadomo, czy posiadał apsydy boczne. Przebudowa polegać mogła jedynie na powiększeniu części wschodniej o wydłużone, prostokątne prezbiterium z aneksami, co wymagało tylko wyburzenia apsydy starszego kościoła. Warto zauważyć, że z podobnym zjawiskiem rozbudowy części wschodniej spotykamy się zapewne w katedrze poznańskiej oraz kościele św. Wojciecha w Trzemesznie⁴⁵. Stosunkowo wczesne rozebranie większości murów Najśw. Salwatora i pozostawienie jedynie prezbiterium, zamkniętego od zachodu półkolistym murem wydaje się nadal bardzo prawdopodobne. Ponownego rozpatrzenia na gruncie historycznym wymaga sprawa fundacji tak okazałej świątyni, zwłaszcza, że po dokonaniu rozbudowy stała się ona drugą co do wielkości (po katedrze wawelskiej) świątynią romańską na obszarze dzisiejszego Krakowa.

Klasztor OO. Dominikanów

Klasztor OO. Dominikanów, sprowadzonych do Krakowa przez biskupa Iwona Odrowąża w 1222 r. stanowi dziś bardzo rozbudowany zespół architektoniczny. Dokonano na jego obszarze już wielu odkryć, towarzyszących przeważnie pracom konserwatorskim. W roku 1970 rezultaty dotychczasowych badań podsumował J. Jamroz, dochodząc do wniosku, iż pierwotnym kościołem dominikańskim był tzw. refektarz postny — podpiwniczona, dwunawowa sala w północnym skrzydle zabudowań otaczających wiryn-darz klasztorny⁴⁶. Równocześnie o. F. Studziński uznał to samo pomieszczenie za przeddominikański

kościół parafialny św. Trójcy, zaś piwnicę-kryptę za element późniejszy⁴⁷. J. Jamroz w wyniku dalszych badań (m. in. odkrywek archeologicznych) ustalił, że refektarz postny stanowi część większego kompleksu zabudowań kamiennych, co świadczy o jego klasztor-nym charakterze i w związku z tym stanął w obronie swej hipotezy o oratorium dominikańskim⁴⁸. Trudno jednoznacznie ustosunkować się do wspomnianych hipotez, warto jednakże zaznaczyć, że w licach murów refektarza znajduje się duża ilość wtórnie użytych, regularnie obrobionych ciosów romańskich. Mogą one pochodzić z rozbioru starszego kościoła parafialnego św. Trójcy, dokonanej w momencie, gdy był już gotów przynajmniej chór nowego ceglanego kościoła klasztornego. Obecność okrągłego okna pośrodku wschodniej ściany refektarza nie musi świadczyć o tym, że pierwotnie spełniał on rolę świątyni. Wydaje się, że na obecnym etapie badań obiektu brak bardziej przekonujących dowodów na to, by pomieszczenie refektarza postnego było czymś innym, niż tylko częścią zabudowań klasztoru — podpiwniczonym refektarzem⁴⁹.

Klasztor OO. Benedyktynów w Tyńcu

Przykładem niedopuszczalnego pod względem konserwatorskim postępowania są roboty budowlano-ziemne prowadzone na terenie opactwa OO. Benedyktynów w Tyńcu. Jednym z większych przedsięwzięć dewastujących nawarstwienia kulturowe tego tak ważnego dla archeologii średniowiecza (a także i dla historii zakonu) stanowiska była budowa potężnego, zagłębionego w ziemię bunkra (skład paliwa?) zajmującego niemal cały obszar dziedziny po południowej stronie dawnego refektarza. Znacznie groźniejszym dla romańskiej substancji zabytkowej stało się całkowite odsłonięcie murów XII-wiecznego, romańskiego refektarza (znacznie poniżej stopy fundamentowej). Poza unicestwieniem relacji pomiędzy architekturą i otaczającymi ją nawarstwieniami, stwarza to realne niebezpieczeństwo rozpadnięcia się skromnych resztek romańskiego założenia klasztornego, wznoszonego przez ten sam warsztat, który budował katedrę „Hermanowską” na Wawelu oraz szereg innych budowli, głównie sakralnych, na terenie Krakowa. Wspomniane prace były na szczęście w jakimś stopniu nadzorowane pod względem archeologicznym. Odsłonięto m. in. dolną część zamurowanego portalu romańskiego w ścianie północnej refektarza oraz (powtórnie) tzw. skrytkę, czyli niewielkie, podłużne, przesklepione kolebką pomieszczenie usytuowane na zachód od refektarza, znacznie zagłębione w ziemię. Uzyskano także pewną ilość zabytków, pozwalających datować budowę klasztoru romańskiego na wiek XII⁵⁰.

Kościół Wszystkich Świętych

Ważnych ustaleń dotyczących romańskiej fazy kościoła Wszystkich Świętych dostarczyły ratownicze badania wykopaliskowe przeprowadzone w związku z ponownym postawieniem pomnika Zyblikiewicza przed budynkiem krakowskiego Magistratu⁵¹. Już w

okresie wcześniejszym wysuwano sugestie, iż kościół gotycki posiadał wczesnośredniowiecznego poprzednika⁵². Najstarsza wzmianka źródłowa o tym obiekcie pochodzi ze spisu cudów św. Stanisława, sporządzonego około 1250 r., w trakcie procesu kanonizacyjnego⁵³, później wymieniony jest w dokumentach z 2 połowy XIII wieku, ustanowiono przy nim jedną z najstarszych parafii miasta lokacyjnego⁵⁴. Badania archeologiczne doprowadziły do odsłonięcia murów południowo-zachodniej partii nawy kościoła gotyckiego oraz części otaczających go kaplic. Okazało się, iż duże fragmenty korpusu kościoła posiadają lica z wtórnie użytego materiału romańskiego — niewielkich kostek wapiennych, charakterystycznych dla XII-wiecznych budowli krakowskich. Wprawdzie nie odnaleziono reliktów murów starszej świątyni (może znajdują się one w rejonie nie przebadanego prezbiterium?), lecz uzyskano istotną przesłankę architektoniczną, potwierdzającą dane historyczne odnoszące się do świątyni romańskiej.

Kościół św. Jana

Dziełem warsztatu katedry „*Hermanowskiej*” jest także kościół św. Jana w Krakowie, badany przez Z. Hendla i F. Kopere, a później przez W. Zina, W. Grabskiego i K. Radwańskiego⁵⁵. Niedawny remont elewacji tej budowli ujawnił, iż mury romańskie, wzniesione z drobnej kostki wapiennej (naroża — z ciosów piaskowca) zachowały się do znacznej wysokości, choć noszą ślady licznych napraw i przemurowań. Po ponownym zatynkowaniu murów tylko „przedlokacyjna” orientacja świątyni jest jedyną zewnętrzną oznaką jej dawnego, XII-wiecznego pochodzenia.

Kościół św. Wojciecha

Również do tego samego zespołu budowli zaliczyć można aktualnie odnawiany kościół św. Wojciecha na Rynku. Jego romańskie mury odsłonił po raz pierwszy W. Łuszczkiewicz w 1899 r. Badania archeologiczno-architektoniczne obiektu przeprowadzili W. Zin, W. Grabski i K. Radwański. Wykopalka prowadzona w latach 1961—1963 doprowadziły do odkrycia dwufazowego kościoła drewnianego (faza druga z murem ołtarzem?) oraz kamiennych fundamentów kościoła romańskiego, nieco odbiegających w rozplanowaniu od zrealizowanej części nadziemnej (m. in. niewielka wieżyczka lub kruchta od strony zachodniej⁵⁶). W związku z tym próbowano także wyodrębnić dwie fazy kościoła murowanego⁵⁷, co jednak nie wydaje się w pełni uzasadnione⁵⁸. Kościół ten, podobnie jak św. Andrzej pełnił zapewne funkcję niewielkiego refugium dla okolicznej ludności na wypadek zagrożenia. Możliwe, iż właśnie w związku z tą funkcją pozostawała obszerna empora, znajdująca się nad większą częścią nawy, podtrzymywana przez dwa masywne filary od strony wschodniej (piaskowcową bazę filara południowego odsłonięto w trakcie badań). Fundament filarów stanowi ciągła ława kamienna, późniejsza od murów magistralnych kościoła⁵⁹.

Na zakończenie należy wspomnieć o interesujących obserwacjach, poczynionych w kościele OO. Francisz-

kanów przez T. Węclawowicza i A. Włodarkę, znacznie zmieniających — zdaniem badaczy — dotychczasowe wyobrażenia na temat początków tej świątyni⁶⁰. Z niecierpliwością należy oczekiwać na szerszą publikację wyników tych prac.

Zamiast próby podsumowywania wyników dotychczasowych badań należy raczej zwrócić uwagę na zagadnienia pozostające do wyjaśnienia. Główne problemy badawcze dotyczące Wawelu zostały już zasygnalizowane, podkreślić raz jeszcze wypada konieczność badania niewątpliwego związku warsztatowego budowli realizowanych na grodzie krakowskim z obiektami wznoszonymi na podgrodziu, jego przedpolu oraz najbliższej okolicy. Zastanawiający jest brak śladów kamiennych budowli przedromańskich na obszarze Starego Miasta (za wyjątkiem rotundy św. Benedykta położonej już jednak na prawym brzegu Wisły), nie odkryto także pewnych śladów wczesnośredniowiecznych dworów możnowładczych na terenie Okołu. Wiele kościołów nie zostało jeszcze przebadanych archeologicznie, bądź zbadane są jedynie częściowo. Obok katedry wawelskiej można wymienić kościół Mariacki, kompleksy klasztorne Dominikanów, Franciszkanów, Duchaków na Prądniku, Cystersów w Mogile, Norbertanek na Salwatorze. Niewiele wiemy o dwu kościołach na Okole — św. Marcina oraz św. Piotra, także o kolegiacie św. Floriana i kościele św. św. Filipa i Jakuba na Kleparzu, o początkach kościoła NPMarii na Piasku, o najstarszych świątyniach na obszarze Kazimierza św. Wawrzyńca oraz św. Jakuba. Mimo znacznych zniszczeń spowodowanych budową kościoła barokowego na Skałce istnieją być może pewne szanse odkrycia śladów pierwszej (przedromańskiej?) świątyni. Weryfikacji wymaga hipoteza W. Zina dotycząca domniemanego palatium przy rotundzie św. Benedykta. Z ogromną uwagą należy traktować wszelkie prace budowlano-instalacyjne prowadzone w okolicach ul. Krowoderskiej („na Biskupim”), ze względu na wzmiankę o istniejącej tam niegdyś tzw. „białej wieży”.

Wydaje się, iż w przededniu uroczystości 1000-lecia założenia biskupstwa krakowskiego przyszła pora na opracowanie kompleksowego programu badań nad najstarszą architekturą sakralną naszego Miasta i po uzyskaniu aprobaty władz kościelnych przystąpienia do jego konsekwentnej realizacji.

P R Z Y P I S Y

¹ A. Szyszko-Bohusz, *Z historii romańskiego Wawelu*, *Rocznik Krakowski*, t. XIX, 1923 (nadbitek), s. 6—7, 12 oraz ten sam, *Wawel średniowieczny*, *Rocznik Krak.*, t. XXIII, 1932, s. 24.

² Tezę o świeckim charakterze budynku sformułował Hawrot (J. Hawrot, *Wawel wczesnośredniowieczny*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. IV, 1959, s. 128). Rezultaty nowych prac opublikowano w sprawozdaniach z badań: J. Firlet, Z. Pianowski, *Badania weryfikacyjne przed północną elewacją pałacu królewskiego na Wawelu. Problem wczesnośredniowiecznej rezydencji książęcej*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. XXXIX, 1987, s. 251—259 oraz ci sami, *Badania archeologiczne w rejonie pałacu kró-*

lewskiego na Wawelu w 1986 r., *Sprawozdania Arch.*, t. XL, 1988, s. 293—295.

³ Badania nad obiektem prowadzą autorzy artykułu. Obecne obserwacje nie wykluczają nawet bardzo starej (IX/X w?) metryki tej warstwy zaprawy.

⁴ A. Szyszko-Bohusz, *Z historii romańskiego Wawelu*, s. 1—6, 10.

⁵ S. Koziół, *Badania archeologiczne w Krakowie na Wawelu w latach 1970—1976*, *Sprawozdania Arch.*, t. XXX, 1978, s. 217—218.

⁶ J. Firlet, Z. Pianowski, *Badania ratownicze na dziedzińcu Batorego na Wawelu w roku 1983. Problem zachodniej części bazyliki tzw. św. Gereona*, *Sprawozdania Arch.*, t. XXXIX, 1987, s. 243—249 oraz ci sami, *Badania archeologiczne w rejonie pałacu...*, s. 291—293.

⁷ Badania nad rotundą podsumowują publikacje: K. Żurowska, *Rotunda wawelska. Studium nad centralną architekturą epoki wczesnopiastowskiej*, *Studia do Dziejów Wawelu*, t. III, 1968, s. 1—19; S. Koziół, *Badania archeologiczne w Krakowie...*, s. 221—222 oraz K. Żurowska, *Studia nad architekturą wczesnopiastowską*, *Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Historii Sztuki*, Nr 17, 1983, s. 11—18.

⁸ K. Żurowska, *Studia nad architekturą...*, s. 28—41, 55—56.

⁹ Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków—Wrocław, 1984, s. 58—60 oraz ten sam, *Przedromańska budowla czworokątna na Wawelu. Próba objaśnienia funkcji obiektu*, *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN O/Kraków*, t. XXVIII, 1984, s. 20—22.

¹⁰ A. Szyszko-Bohusz, *Wawel średniowieczny*, s. 20—24.

¹¹ A. Żaki, *Badania wykopaliskowe na Wawelu w latach 1950 i 1951*, *Studia do Dziejów Wawelu*, t. I, 1954, s. 422; K. Żurowska, *Rotunda wawelska...*, s. 89; J. Firlet, Z. Pianowski, *Badania weryfikacyjne...*, s. 251—252, 257—259.

¹² Wskazują na to m. in. wyniki ostatnich badań w obrębie części nawowej bazyliki św. Gereona oraz we wnętrzu „sali o 24 słupach” (J. Firlet, Z. Pianowski, *Z badań archeologicznych na Wawelu w 1988 r. oraz Aneks za 1989 r.*, *Sprawozdania Arch.* (w druku). Wyjątkiem jest tu rotunda N.P.Marii, restaurowana przez Kazimierza Wlk.

¹³ J. Firlet, Z. Pianowski, *Sprawozdanie z badań w podziemiach katedry wawelskiej, 1981—1983. Odkrycie kościoła przedromańskiego*, *Sprawozdania Arch.*, t. XXXVII, 1985, s. 169—179.

¹⁴ Wyniki badań autorów, referowane na posiedzeniu Komisji Archeologicznej O/PAN w Krakowie w 1989 r.

¹⁵ Badania autorów w 1989 r. Nasuwają się tu porównania do „mis” z zaprawy odkrytych przy katedrze poznańskiej czy pod kościołem tzw. św. Mikołaja w Wislicy, interpretowanych jako urządzenia baptyzmalne, choć można również podejrzewać związek tych obiektów z procesem produkcji zapraw budowlanych. Natomiast „misa” w obrębie przedromańskiej katedry w Halberstadt mogła stanowić dolną partię chrzcielnicy, jej wymiary zbliżone są do średnicy obiektu wawelskiego (por. G. Leopold, E. Schubert, *Der Dom Halberstadt bis zum gotischen Neubau*, Berlin 1984, s. 29—30, ryc. 1, 4).

¹⁶ T. Wojciechowski, *Kościół katedralny w Krakowie*, Kraków, 1900, s. 110—111; A. Szyszko-Bohusz, *Studia nad katedrą wawelską*, *Prace Komisji Historii Sztuki VIII*, 1946, s. 107—133; ten sam, *Pozostałości romańskie w katedrze na Wawelu*, *Rocznik Krakowski*, t. XXVIII, 1937, s. 246—247.

¹⁷ A. Żaki, *Badania wykopaliskowe na Wawelu w latach 1950—1951*, *Studia do Dziejów Wawelu*, t. I, s. 426.

¹⁸ J. Pietrusiński, *Wawelska katedra Bolesława Szczodrego* (maszynopis); K. Żurowska, *Geneza zachodniej partii tak zwanej drugiej katedry wawelskiej*, *Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Historii Sztuki*, z. 10, 1972, s. 35—70.

¹⁹ J. Firlet, Z. Pianowski, *Sprawozdanie z badań w podziemiach...*, s. 173—178, ryc. 4.

²⁰ J. Firlet, Z. Pianowski, *Odkrycie dwu wczesnośredniowiecznych kościołów w rejonie tzw. bastionu Władysława IV na Wawelu*, *Sprawozdania Arch.*, t. XXXVII, 1985, s. 153—167.

²¹ Hipoteza ogłoszona przez autorów na posiedzeniu Komisji Archeologicznej PAN O/Kraków w 1989 r., zainspirowana przez odkrycie basenów chrzcielnych w kaplicy pałacowej na Ostrowiu Lednickim w 1988 i 1989 r.

²² J. Firlet, Z. Pianowski, *Odkrycie dwu wczesnośredniowiecznych kościołów...*, s. 153—156, 163—164, ryc. 7.

²³ Kronika Thietmara, *Monumenta Poloniae Historica I*, s. 259—260 (por. Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, s. 41—42).

²⁴ Katedrę konsekrowano w 1142 r. (m. in. *Rocznik Traski i Rocznik Krakowski*, MPH II, s. 833, 875).

²⁵ T. Durdik, P. Chotěbor, J. Muk, *Kláster kostela pražského na Pražském hradě*, *Archeologia Pragensia* 5/1, 1984, s. 113—123, ryc. 1/38.

²⁶ *Rocznik Krasieński*, MPH III, s. 132.

²⁷ S. Koziół, M. Fraś, *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła „B” na Wawelu*, *Prace Komisji Archeologicznej PAN O/Kraków*, Nr 17, Wrocław 1979.

²⁸ Badania prowadzili głównie mgr S. Alfawicka i M. Fraś, pod kierunkiem doc. A. Żakiego.

²⁹ A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, *Prace Komisji Archeologicznej PAN O/Kraków*, Nr 13, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1974, s. 538, wykaz B, ryc. 324.

³⁰ A. Żaki, *Początki Krakowa*, Kraków, 1965, s. 87; M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków, 1975, ryc. 14; S. Koziół, *Topografia średniowiecznego Wawelu*, *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN O/Kraków*, 1983/1, s. 152.

³¹ Eksploracje prowadzili autorzy artykułu pod kierunkiem mgra S. Koziół, wyniki badań zostały opublikowane (J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowoodkryty kościół romański na Wawelu*, *Sprawozdania Arch.*, t. XXXI, 1979, s. 225—246). Fragmenty fundamentu północnej części budynku towarzyszącego odsłonił mgr mgr M. Krok, P. Gądek.

³² Ibidem, s. 231—236, 239, 241.

³³ Badania T. Porządek pod kierunkiem A. Żakiego, który zamieścił wzmiankę o murze w: A. Żaki, *Archeologia Małopolski...*, s. 147.

³⁴ Wyniki badań autorów artykułu, prowadzonych w 1976 r. pod kierunkiem mgra S. Koziół.

³⁵ A. Żaki, *Archeologia Małopolski...*, s. 147.

³⁶ J. Firlet, *Remont w mieszkaniu Smoka*, *Z Otchłani Wieków*, XLIII, 1977, nr 4, s. 284 oraz Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, s. 66.

³⁷ Badania prowadzili mgr mgr M. Szewczyk, W. Szmukier, S. Alfawicka, P. Gądek, A. Kukliński. Wyniki opublikowano w artykułach: M. Szewczyk, W. Szmukier, *Na Wawelu — budowla dwunasta i trzynasta*, *Z O W*, 1979, nr 1, s. 63—65 oraz A. Kukliński, *Rotunda koło baszty Sandomierskiej*, *ZOW*, 1985, nr 1—2, s. 82—83 (por. także Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, s. 99—102).

³⁸ Fragment muru płytkowego na północno-zachodniej krawędzi wzgórza odkryli autorzy artykułu podczas prac ratowniczych w 1988 r. Stan zachowania reliktu uniemożliwia próby odtworzenia pierwotnego rozplanowania budowli. Można jedynie wyrazić przypuszczenie, że chodzi o pozostałość apsydy wschodniej kościoła przedromańskiego.

³⁹ Istnieje również możliwość, że zastosowany tu materiał płytkowy pochodzi z rozbiórki budowli przedromańskiej (wtórne użycie). Takie zjawisko obserwujemy właśnie w fundamentach „sali”.

⁴⁰ Z. Gawlik, *Kościół św. Salwatora na Zwierzynie w Krakowie*, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* t. X, 1948, s. 1—22; J. Hawrot, *Pierwotny kościół pod wezwaniem Salwatora na Zwierzynie w*

Krakowie, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* t. I, 1956, s. 157—172; A. Żaki, *Badania archeologiczne koło kościoła Salwatora w Krakowie w 1955 r.*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* t. I, 1956, s. 181—184; W. Zin, W. Grabski, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, *Rocznik Krakowski* t. XXXVIII, 1966, s. 35—44; K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny*, Kraków 1975, s. 247—255.

⁴¹ T. Radwańska, *Kościół Salwatora na Zwierzyńcu w Krakowie w świetle badań archeologicznych*, *Materiały Archeologiczne* t. XXII, 1984, s. 5—96.

⁴² T. Radwańska, op. cit., s. 42, 45—48.

⁴³ Z. Pianowski, *Kilka uwag o kościele Najświętszego Salwatora w Krakowie*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 1986, zesz. 3—4, s. 357—363.

⁴⁴ *Informator Archeologiczny. Badania 1986 r.*, Warszawa 1987, s. 138; *Informator Archeologiczny. Badania 1987 r.*, Warszawa 1988, s. 156.

⁴⁵ K. Józefowiczówna, *Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu*, Wrocław 1963; ta sama, *Trzemeszno, klasztor św. Wojciecha w dwu pierwszych wiekach istnienia*, *Prace Komisji Historii Sztuki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* t. X, 1978, zvl. s. 29—30.

⁴⁶ J. Jamroz, *Średniowieczna architektura dominikańska w Krakowie*, *Rocznik Krakowski* t. XLI, 1970, s. 5—28.

⁴⁷ F. Studziński, *Nowe odkrycia i prace konserwatorskie w refektarzu klasztoru Dominikanów w Krakowie*, *Ochrona Zabytków* t. XXIII, 1970, zesz. 1, s. 36—46.

⁴⁸ J. S. Jamroz, *Czy refektarz w klasztorze Dominikanów w Krakowie jest oratorium klasztorным, czy kościołem przeddominikańskim?*, *Folia Historiae Artium* t. XVI, 1980, s. 21—38.

⁴⁹ Podobny pogląd wyraziła już wcześniej M. Pietrusińska w: *Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku* (*Dzieje Sztuki Pałskiej* t. I, cz. 2), Warszawa 1971, s. 721.

⁵⁰ *Informator Archeologiczny. Badania 1986 r.* Warszawa 1987, s. 137; *Informator Archeologiczny. Badania 1987 r.*, Warszawa 1988, s. 155.

⁵¹ *Badania archeologiczne w latach 1983—84 prowadzili K. Radwański, T. Radwańska i M. Cwetsch*, Por. *Informator Archeologiczny. Badania 1984 r.*, Warszawa 1985, s. 131.

⁵² Por. np. K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny*, Kraków 1975, s. 199.

⁵³ *Vita Sancti Stanislai*, *Monumenta Poloniae Historica* t. IV, Lwów 1884, s. 416.

⁵⁴ *Monumenta Poloniae Vaticana* vol. I, wyd. J. Ptaśnik, Cracoviae 1913, s. 113.

⁵⁵ Z. Hendel, F. Kopera, *Resztki murów romańskich kościoła św. Jana w Krakowie*, *Rocznik Krakowski* t. IX, 1907, s. 209—212; W. Zin, W. Grabski, *Wczesnośredniowieczne budowle...*, s. 57—59; K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 210—213.

⁵⁶ W. Łuszczkiewicz, *Dawny romański kościół św. Wojciecha w Krakowie na podstawie własnych zdjęć i badań*, *Rocznik Krakowski* t. III, 1900, s. 153—172; W. Zin, W. Grabski, *Wczesnośredniowieczne budowle...*, s. 44—50; K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 169—190.

⁵⁷ W. Zin, W. Grabski, op. cit., s. 49; K. Radwański, op. cit., s. 170—178.

⁵⁸ K. Radwański, op. cit., s. 174 podaje, iż „dotychczasowe obserwacje nie pozwalają na łączenie żadnej z odkrytych we wnętrzu kościoła jak i po jego zewnętrznej stronie warstw kulturowych z okresem użytkowania lub zniszczenia dolnej budowli. Nasuwać to może przypuszczenie, że obiekt nie został nigdy ukończony a jego budowa nie wyszła poza fazę fundamentową”. Mamy tu więc najprawdopodobniej do czynienia jedynie z korektą rozplanowania obiektu (rezygnacja z tzw. „wieży” zachodniej) w momencie gdy ukończono budowę fundamentów kościoła.

⁵⁹ K. Radwański, op. cit., s. 173—174 przypuszcza, że mur poprzeczny był wcześniej nawet od tzw. dolnego kościoła kamiennego i został zaadaptowany później dla posadowienia romańskiej chrzcielnicy. Fundament tej w swej górnej części wykazuje podobieństwo wątku do murów tzw. dolnego kościoła (K. Radwański, op. cit., s. 173), zaś wyrównany został warstwą kostki wapiennej, na której ułożono kamienne płytki posadzki kościoła „górnego” a następnie ustawiono piaskowcowe ciosy „bazy”. Całą konstrukcję można więc uznać za element wyposażenia wnętrza świątyni kamiennej, traktowanej jako jedna budowla.

⁶⁰ Wyniki badań referowane były przez wspomnianych autorów na posiedzeniu Komisji Historii Sztuki O/PAN w Krakowie.

